

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга 2 – ГЕОГРАФИЯ
Том 114

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF GEOLOGY AND GEOGRAPHY
Book 2 – GEOGRAPHY
Volume 114

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА КАРЛОВО И ПРИЛЕЖАЩИТЕ МУ ТЕРИТОРИИ ДО КРАЯ ОСМАНСКИЯ ПЕРИОД

ПЕНКА ПИСАЧЕВА, МАРИН РУСЕВ

Катедра Регионална и политическа география
e-mails: p_pisacheva16@abv.bg; rusevm@gea.uni-sofia.bg

Penka Pisacheva, Marin Roussev. ORIGIN AND DEVELOPMENT OF KARLOVO AND ITS ADJACENT TERRITORIES UNTIL THE END OF THE OTTOMAN PERIOD

Karlovo developed as a relatively large and attractive settlement center during the Revival. The present study presents the specific influence of natural and social factors on its origin and development until the end of the Ottoman period. A number of local lore studies, maps and statistical sources were used. Emphasis is placed on the main processes and trends that have influenced the modern development of the city and its surrounding hinterland.

Key words: Via Mata, the Sushishko Fortress, Gjopsa, Karlovo, Rosa Damascena, “Strashnoto”, spatio-temporal development, ethnocultural and economic dynamic.

УВОД

Община Карлово заема 1089 km² (0,94% от площта на страната). По този показател е на 8-мо място сред общините в България, което е белег за относително голям природноресурсен потенциал. През 2021 г. в нея живеят 0,66

% от населението и се произвеждат около 0,70 % от БВП у нас. Анализът на посочената съвкупност от индикативни показатели дава представа за сравнително по-ниски стойности на икономическата и демографската плътност. Едновременно с това е видно, че жизненият стандарт на населението може да се приеме като относително представителен за страната.

Съвременната социално-икономическа ситуация в определен район, област, община или селище е резултат от продължително въздействие на комплекс от природно-екологични, културно-политически и други фактори. Често тяхната специфика и дори уникалност затруднява усилията да бъдат поставени под абсолютни общи изследователски знаменатели. От тази гледна точка всяка от българските общини има съвременни особености, които са следствие от конкретно съчетание на пространствено-времево развитие.

Карлово и Карловско съчетават в себе си по феноменален начин културни явления, уникални процеси и знаменити личности като *Via Traiana*, *Via Mata*, Сухийско кале, *Rosa Damascena*, розоварна, гюловица, гайтан, Калифер войвода, Гълъб войвода, Аврам Димитриев, Райно Попович, Брайко Хаджигенов, даскал Ботьо и великия му син Христо, Христо Попвасилев, Васил Левски, Теофан Райнов, Христо Джупанов, Иван Богоров, „Страшното“, братя Георгиеви, братя Вазови, 28-ми пехотен Стремски полк, Иван Попов, Анка Ламбрева, Райна Касабова, Христо Проданов и много други. Сложното им смесване в посоченото териториално средоточие е резултат от продължително историческо развитие, важни детайли от което са все още до голяма степен непознати. Според нас това прави настоящото изследване актуално, като едновременно с това създава и подходяща база за анализ на съвременното в град Карлово и гравитиращите към него територии, както и за очертаване на основните вектори в перспективното им развитие.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обекти на настоящото изследване са град Карлово, традиционно гравитиращата към него система от селища и техните задземия. Към тях са адресирани редица исторически, краеведски и регионални географски изследвания. Най-голям принос за това имат трудовете на Попович (1842), Богоров (1851, 1868), Иречек (1876, 1884, 1891), Kaniz (1879), Шкорпил (1892), Александров (1905, 1938), Фъргов (1931), Иширков (1933), Славчев (1934, 1938, 1940, 1949), Снегаров (1959), Тодоров (1959), Глыбов (1964), Танев (1965), Попов (1967), Унджиев (1968), Ненов (1972), Пенков и Христов (1978), Кичев (1979), Контева (1980), Павловска (1987), Петров (1986), Начев (1990), Петров и Стойчев (1992), Луканов (1992), Михайлов (2002), Деянова (2005), Кузманова (2006), Чаушева (2009), Глушков (2014), Златанов (2016), Христов (2017), Бойков (2018), Мучинов (2019) и др.

Предмет на изследването са динамичните изменения в социално-икономическия облик на Карлово и Карловско от възникването на главния селищен център до края на османското владичество и оценката им като основа за последващото следосвобожденско развитие. Главните акценти са свързани с природния потенциал и етапите на демографско развитие, етно-културна и стопанска динамика.

Главните методологични подходи се опират на историческия и факторния анализ, секторно-отрасловите и териториалните баланси. Някои от изследователските акценти се съчетават с вертикални (хронологични) и хоризонтални (пространствени) сравнения, като се използват достъпни статистически и картографски материали и данни. Използван е широк набор от предходни изследвания на автори в различни направления в обществознанието, както и официална информация от османски регистри.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Град Карлово¹ е разположен в едноименната задбалканска котловина – между ридовете Козница на запад и Кръстец (Стражата) на изток, в южното подножие на Калоферска планина и северното – на Същинска и Сърнена Средна гора (фиг. 1). Отделните му квартали имат различна надморска височина (между 388 m на юг и 545 m на север в подножието на Стара планина). Относително точни географски описания на града и неговите околности (както и горните течения на реките Стряма и Тополница) намираме едва през XIX в. Например първият уредник на музей „Васил Левски“ в Карлово Никола Славчев (1880–1950) пише, че Стремската долина не е известна за европейците до 1860 г. За повечето търговци и пътешественици, пътуващи по стария римски път от София през Пловдив към Одрин, Карлово и неговите околности са по-скоро част от старопланинските склонове. На европейските карти селището често е поставяно дори северно от старопланинското било.

Едно от първите описания на Карловското поле е на френския пътешественик Lejean (1861). За него Феликс Каниц пише: „...*Спомних си за стария Лежан [...] Преди него нашите картографи не знаеха нищо за Карлово...*“ (Kanicz 1879). Така на практика картографирането на района започва едва през втората половина на XIX в., а градът остава задълго встрани от главните търговски пътища.

¹ В по-стари времена селището се обозначава с предишни имена на р. Стряма – Копса/Копсис/Гьопса. До края на XVIII в. се използват и наименованията Сушница/Сушица, Шахинкой.

Фиг. 1. Карловската котловина и прилежащите ѝ територии

Fig. 1. Karlovo basin and its adjacent territories

Константин Иречек нарича реката Стрема и я охарактеризира така: „образува се в една прекрасна, покрита с рози, висока долина между Балкана и Средна гора от сливането на Гьопса, Карловска река и Акдере“ (Jireček 1876). Братята Шкорпил (1892) описват пространството между Стара планина и Средногорието като „ред дългнестии големи полета, едно от които е Карловското, което има 500 т н. в.“.

Според Димитров (1894) „между Средна гора и Стара планина се протаква дълбока и плодородна долина, наричана Розова долина и Райска градина, в която са разположени градовете Казанлък, Калофер, Карлово, Сопот, Клысура, Пирдоп, Златица и много села“. Чешкият пътешественик Тоужимски (1885) пише в списание „Квети“: „При Калофер Средна гора се съединява с веригата на Балкана, със Стара планина, но по-към запад отново отстъпва, образувайки една по-малка, прелестна равнина край Стрема – Карловското поле с Карлово, Сопот и множество оградни села“.

По данни от Общинския план за развитие на Карлово (2014–2020 г.) част от територията на Карловската котловина е равнинна и хълмиста с надморска височина от 260 m при град Бания до 500 m в северозападните и източните участъци.

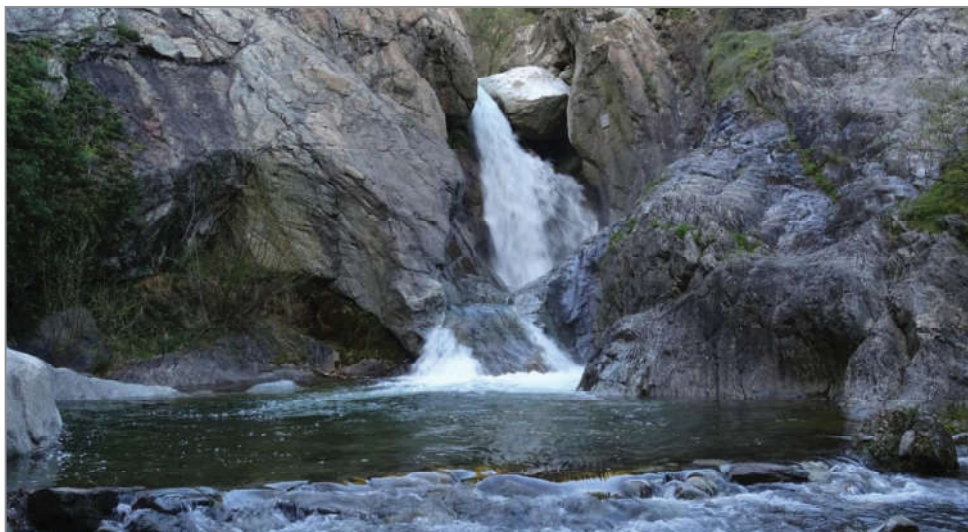
Според Луканов (1992) съществена роля в развитието и оформянето на Карловската котловина и преди всичко на нейното дъно играе долината на река Стрема. Тя в рамките на Карловската котловина се разглежда като цялос-

тен обект, сложно реагиращ на вътрешни и външни въздействия – тектонски, климат и други.

Петров и Стойчев (1992) смятат, че Карловският грабен се оформя през плиоцена и кватернера, запълнен е с плиоценски езерни седименти и кватернерни алувиални, пролувиални и делувиални наслаги. В близост до гр. Баня е открито находище на лигнитни въглища с общи запаси над 100 хил. t, но неговата разработка не е рентабилна.

Климатът е преходноконтинентален с планинско влияние. В сравнение с другите задбалкански полета – по-мек и топъл. Средната годишна температура е 11,4 °С. Температурните инверсии са рядкост. Петров и Стойчев (1992) определят валежния режим като ясно изразен континентален с преобладаване на летните и минимални зимни валежи. Средното им годишно количество е 653 mm.

Реките, протичащи през котловината, са Стряма и по-големите ѝ притоци – Бяла и Стара река. Последната преминава през Карлово, като преди него образува водопада Сучурум – според Иречек (1884) „сучурум“ в превод от турски език е водопад (подобен коментар прави и Миков 1943). Надморската му височина е около 480 m, а водният пад – 8 m (фиг. 2). Специфично природно богатство на Карловския край са минералните извори (Баня, Столетово, Клисура, Климент).

Фиг. 2. Водопадът на Стара река непосредствено преди навлизането ѝ в северната част на Карлово

Fig. 2. The waterfall on the Stara reka River right before it enters the northern part of Karlovo

Най-широко разпространение имат делувиалните и алувиално-ливадните почви, а с по-малко земеделско значение са канелените горски (около

10–12% от площта на общината). Като цяло почвеният фонд е подходящ за отглеждане на зърнени и фуражни треви, маслодайна роза, лавандула, лозя и др. Планинско-ливадни и кафяви горски почви се срещат по високите части на Стара планина.

Ограждащата на север Калоферска планина обуславя разпространението на дъбови и букови гори от средноевропейски тип. Освен тях има закелявели гори от габър, дъб, дрян и много храсти (Унджиев 1968), както и изкуствени борови насаждения.

Контева (1980) диференцира следните растителни зони в котловината: планинско-ливадна, планинско-горска, котловинно-хълмиста, лесо-ливадна, като отбелязва значително участие на вторичната растителност – пасища, издънкови и закелявели гори, изкуствени иглолистни насаждения. В планинско-ливадната зона тревните съобщества се използват като пасища, а в планинско-горската е налице ограничаване на горските площи вследствие на сеч. Котловинно-хълмистата зона е почти изцяло усвоена за земеделски или инфраструктурни цели. Ареалите за разпространение на животинския свят са силно ограничени от антропогенната дейност.

Древност и Ранно средновековие

Най-ранните местни жители са вероятно колонизатори от Близкия изток и се заселват още през VI хилядолетие пр. Хр. – т. нар. „Балканска праисторическа цивилизация“. Открити са културни следи от неолита, медната и бронзовата епоха. При траките, през желязната епоха, територията е под контрола на одриските царе. Най-старо е неолитното селище западно от Карлово – местността Ясъ тепе (Николова, Генов 2013). Съдове с тракийски произход от VIII–V в. пр. Хр. са открити в близост до Дъбене и Бяна, монети – край Иганово (от V–I в. пр. Хр.), ритони – край Горни Домлян (II в. пр. Хр.), керамика – около Анево (II в.). В землището на Карлово и тракийските могили до Бяна са намерени оброчни плочи. По-късно древните ритуални центрове в местностите Света Троица (между Карлово и Сопот) и Свети Пантелеймон (между Карлово и Сушица) са заместени от църкви (Михайлов, Ив. 2002) и християнски селища (Фъргов, 1931).

През II в. Стремската област е част от римската провинция Тракия. За това свидетелстват намерени монети, едно- и трифитилни лампички, калъпи за тях, оброчни плочи, статуетки, съдове и керамика, част от които могат да се видят в Историческия музей в града. Важно значение има пътят, свързващ древните Улпия Оескус/Езеус (дн. с. Гиген) и Нове (Стъклен/Систово/Свишов) с Филипопол (дн. Пловдив) – *Τριβος Τραιανῶν* и *Via Traiana*. Преминава през днешните карловски села Кърнаре, Христо Даново и Войнягово. До последното е съществувала известната пътна станция *Via Mata* (фиг. 3), от която се отделя разклонение през Средна гора към Диоклецианопол (дн. Хисаря).

Там император Траян (98–117 г. сл. Хр.) поставя надпис върху каменна колона, която днес се съхранява в Общинския исторически музей в Карлово.

Фиг. 3. Римските пътища в България през Древността
 Fig. 3. The roman roads in Bulgaria during Ancient times

Според Фъргов (1931) през ранновизантийската епоха пътят временно губи значението си, а след образуването на Първата българска държава – дори е изоставен. Јиреček (1876, 1891) (Иречек 1884) споменава, че на негово място през XIX в. е т. нар. Троянска пътека. Описана е и от братя Шкорпил през 1892 г. Днес е известна като Троянски проход.

През Древността по долината на р. Стряма се извършва мащабно строителство на пътни крепости и съоръжения. Северно от Карлово минава и трасето на римски път от Адриатика през Сердика към Черно море. Така възникват Карловското и Сушишкото кале. Първото е северно от днешния град и играе важна роля през IV–VI в. (Деянова 2005-а). Второто е на 3–4 km североизточно от едноименния днешен квартал на Карлово. Функционира чак до края на XIV в.

През VI–VII в. долината на Стряма е заселена от славянски племена, управлявани от Византия, но впоследствие стават част от новосъздадената Българска държава.

Различни автори приемат Карлово за наследник или на средновековната крепост Копсис, или на Сушишкото кале. Точното местоположение на Копсис е спорно. Споменава се в писанията на византийския историк и философ от

XIII в. Георги Пахимер, както и от представителя на Търновската книжовна школа през XIV в. Димитър Кантазурин (Николова, Генов 2013). Јигеџек (1891) и редица други изследователи смятат, че е разположен между Карлово и Сопот на място, което турците наричат Узун Шехир (Дълъг град). Според Кийл (2017) обаче руините му са на около 6 km северозападно от Карлово. Съществува и версия, че Копсис е всъщност т. нар. Аневско кале, западно от Сопот на височина от около 960 m. В своя пътепис „Един кът от Стара планина“ Иван Вазов също описва крепост в близост до Сопот, но никъде не назовава нейното име.

Според Унджиев (1968) между XIII и XIV в. цялата Подбалканска област влиза във феодалните владения на болярина Смилец и неговите наследници, а техен център е Копсис. Борбата с Тертеровци и Византия води до постоянни конфликти. След 1330 г. обаче за Копсис вече не се споменава нищо (Ненов 1972)².

Јигеџек (1891) също отбелязва, че село Сушица е лежало на източната страна на сегашно Карлово. Пенков и Христов (1978) смятат, че „*Карлово е възникнало на днешното си място като наследник на по-старо българско селище, което било опожарено от турците*“. В други източници не се споменава за опожаряване на старото селище. Фъргов (1931) пише, че историята на селището източно от града не е известна, но се знае, че то е преживяло османското нашествие, както и че произходът на името му е славянски – Сушица. Миков (1943) определя, че то е старинно и означава безводно, сухо, както и че „*в грамотата на Константина Асеня се споменува място Сушица, название, с което преди падането ни под турците се наричал днешният град Карлово*“.

Според Фъргов името Сушица е запазено в много предания и документи, а в някои стари карти и известия се среща като название на днешно Карлово. Николова и Генов (2013) смятат, че навярно средновековната Сушица е възникнала в споменатата по-горе местност Свети Пантелеймон (между Карлово и Сушица).

² Името Гъпса се запазва за околността и след изчезването на стария град (Јигеџек 1891). Редица изследователи на района смятат, че приемник на Копсис става средновековното селище Сушица. Един от първите учители по времето на Възраждането в Карлово, Райно Попович, в своя ръкопис от средата на XIX в. споменава, че преди османското нашествие Карлово се нарича Сушица и не е, където е сега, а на източната страна през реката. Също, че там – на около час и четвърт от града, „*под самия Балкан има място, наречено кумлук (пясъчно). Там има един източник, когото карловци наричат „Светото кладенче“, защото имало в старо време църква на име „Свети Николай“ и тамо било Карлово, сиреч Сушица*“. По-късно при преработването на ръкописа, Попович уточнява още по-конкретно мястото на старата Сушица: „*От водопада, като вървиш към възток, все горе по балканското ребро, ще срещнеш развалини на едно високо място, за които думат, че било крепост. Това място отстои толкова от водопада, колкото и от Карлово, сир. 750 крачки. Все така вървиш към възток и като изминеш пак толкова разстояние, ще намериш Светото кладенче ... и оттам надолу било вехтото Карлово...*“ (Снегаров 1959).

Деянова (2005-в) счита, че средновековното селище Сушица вероятно е разположено източно от днешно Карлово, в местността Кумлука (*от тур.* – „Пясъчното“) между деретата Меден дол и р. Николищница (приток на Бяла река). В началото на ХХ в. все още личат следи от зидове, парчета от тухли, керемиди, керамични съдове и др. Реката, минаваща през града, също се нарича Сушица. Така я споменава и Каниц (1879), а Иречек (1891) я нарича Стара река.

Ръкописът на Райно Попович е най-достоверният източник за съдбата на средновековното селище и е използван в редица проучвания на Карлово и региона. Според него до мястото на старата Сушица е имало и манастир, наричан „Свети Спас“. При завладяването на района Карлъ Али бей изтласква българите *„по-долу от турците, гдето са и досега, мястото на една голяма дъбрава и в нея са се раждали много соколи“* (Снегаров 1959). Предполага се, че оттам идва и името на новото село – Шахън махале (Соколска махала).

Османските завоеватели разрушават „Свети Спас“, а с останките му изграждат Куршум джамия (фиг. 4) и хамама/банята (Унджиев 1968; Деянова 2005-б). За това свидетелстват мраморни стълбове извън джамията, на които има християнски знаци. Начев (1990) и Фъргов (2013) смятат, че тя е разположена върху основите на църква. Впоследствие става ядро в развитието на града (Бойков 2018). Днес това е най-старата съхранила се карловска сграда³.

³ Според Гандев (1972) по време на завладяването на българските села от турците дори когато част от българските жители оцеляват, колонизаторите се настаняват върху техните имоти. Той споделя, че след устройването на турците титулярът на лена (поземления имот) построява джамия към 1485 г., а през 1486 г. чрез съдебен акт прехвърля за нейната издръжка целия лен. Джамията е изградена върху дворното място, в което се издига домът на завещателя, както и отделни домове на синовете му. Гандев споменава, че този участък земя, върху който е изградена джамията (днес в центъра на града), преди това носи българското име „Ангелина“. Предполага се, че Ангелина е българска болярка или заможна местна жителка, която преди идването на турците е собственик на участъка. По-късно на българите е разрешено да си построят манастир на ново място. Според Попович (Снегаров, 1959) мястото на север от Сопот е чифлик на Сушишкия манастир и там е изграден сопотският мъжки манастир „Свети Спас“. Фъргов (1931) приема същото мнение, но то не се поддържа от Петров (1986). Последният се позовава на Владимир Вазов, че преди Освобождението „... поп Тодор открил евангелие старобългарско, ръкописно, със следуюцата надпис: „Подарявам на манастира Св. Спас. Аз поп Мунджо. 1286 сл. Хр.“. Преписката според Петров е доказателство, че манастирът е създаден преди идването на турците.

Фиг. 4. Остатък от Куршум джамия, издигната през 1485 г.
Fig. 4. Remains of Kurshum mosque built in 1485

Съществуват няколко основни хипотези, с които се правят опити за разкриване етимологията на Карлово. Въпреки значими различия между тях е налице относително съгласие между отделните автори, че името му е резултат от появата на турците през XIV в. Голяма част от тях поддържат идеята, че предшественик е Сушица, както и че е старото име на града (Априлов 1841, Богоров 1851, Икономов 1856, Фъргов 1931, Чанков 1939, Миков 1943, Унджиев 1968, Гандев 1972, Николова, Генев 2013, Борисов 2015, Кийл 2017, Бойков 2018 и др.). Борисов (2015) споменава, че през XVI в. освен като Сушниче градът е известен като Шахин кой и Карлъоглу пазарь, но последното вероятно започва да се използва около 1550 г.

Бойков (2018) застъпва тезата, че докато турците използват името Шехин, християнското население дълго продължава да го нарича Сушиче. Според Јгебек (1891), Александров (1938), Попов (1967), Ненов (1972) и др. това продължава до края на XVIII в. Иречек отбелязва, че при богослужение в Карлоферския манастир селището дълго се обозначава като Сушица. В свое писмо Найдено Геров пише за съществуването на ръкописна литургия от 1662 г., чийто автор е Аврам – йерей от село Сушица, Пловдивска област, с послеслов, че Сушица е Карлово и е наследник на Копсис (Александров 1938). Повечето изследователи смятат, че основател на града е Карлъ Зааде Лала Али бей (от тур. „Синът Карлиев победител Али бей“). Кийл (2017) обаче счита, че

„селището е основано в началото на XV в. от османския военачалник от времето на султан Баязид II Карлозаде (Карлъзаде) Али бей. Затова е наречено и Карлъова или Карлово“.

Фъргов поддържа мнението на Попович, че Стремската долина е заселена с турци още при Баязид, както и че оцелелите българи са живеели сравнително спокойно. Неговият наследник Мохамед разрушава много от старите крепости и селища, а населението им се заселва в горите. Вероятно тогава жителите на Сушица заселват мястото на днешния град и манастира „Свети Спас“. В края на XV в. султанът подарява селището и неговото землище на Карлъ Али бей. Според Фъргов (1931), Александров (1938) и Попов (1967) той е роден в анадоолско селище, наричано Кар (*от тур. „сняг“*). Подобно мнение има и Глыбов (1964), според когото Karlioglu kasabasi произлиза от Карли Али бей.

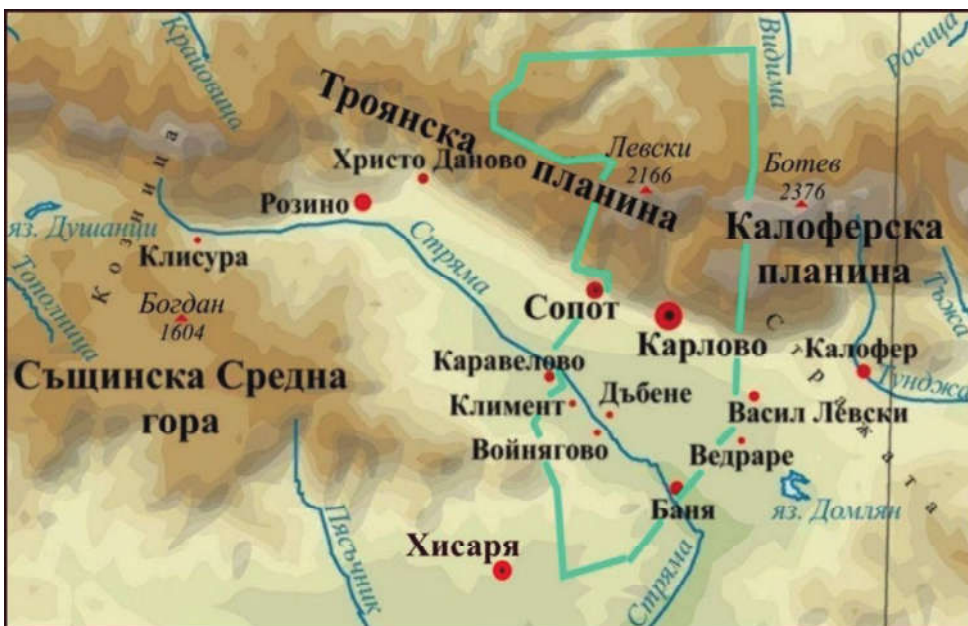
Жеко Чанков (1939) поддържа виждането, че е възможно името на Карлово да произлиза от турската дума „Карлъ-ова“ (*от тур. „снежно поле“*) или от името на Али бей Карлоглу, на когото султан Баязид подарил село Сушица. Едно от мненията за името на града (Ненов, 1972) е, че в началото на робството е Карлъ Алиова, съкратено Карлъова, означаващо Карлъ Алиево поле (от фамиленото име на Али Бей – Карло). Според Иширков (1933) и Макдермот (1967) името е безспорно турско, независимо от това дали се свързва с превод, или с отделна личност.

Османско владичество. Селищно и архитектурно развитие

Карловският край е завладян от Османската империя през 1481–1485 г. Според Унджиев (1968) това става през 1483 г., а две години по-късно вече е построена и Куршум джамия. Съгласно османски регистър Карлъ Али бей получава земи с площ около 500 km². В него като селища се споменават Шахин гьолю (Сушиче) и Ливадиче (Борисов 2015, Бойков 2018). Второто е по-малко, с времето изчезва като име на географски обект, а днес дори няма яснота къде се е намирало. Впоследствие имотът е завещан за религиозни цели и придобива статут на вакъф⁴.

Границите на имота, който получава Карлъ Али бей от султана през 1496 г., са описани подробно в редица фермани от XVI и XVII в. (Унджиев 1968). Те са проучени от Златанов (2016), който ги визуализира чрез картосхема (фиг. 5). Според него и Бойков (2018) най-ценна е информацията за границите на Карлово (Шахин, Сушиче) и прилежащите му земи. През 1632 г. обхватът и статутът на този вакъф са доуточнени с ферман на султан Мурад IV. Според Мутафчиев и Мутафчиева (1998) официалното му наименование по онова време е „Карлъзаде в Гьопсата“.

⁴ Вакъф (от тур. *Vakıf*) – имущество (имот) в ислямските страни, завещан да се използва за религиозни или благотворителни цели.

Фиг. 5. Териториален обхват на владенията на Карлъ Али бей в края на XV и началото на XVI в. (съставено по: Златанов 2016)

Fig. 5. Territorial scope of Karla Ali Bey's possessions at the end of the XV and at the beginning of the XVI century (compiled by: Zlatanov 2016)

При заселването си в Карлово турците заемат териториите на север от Куршум джамия и създават махала Касабата. На юг от нея (в Шахън/Шан махала) се заселват българи. Първоначално между двете махали има поляна и горска растителност, но в началото на XVIII в. те са постепенно застроени. Така в близост до Арапския мост възниква и трета, смесена махала – Табашката. За облика на града пишат Фъргов (1931), Славчев (1949), Снегаров (1959), Попов (1967), Макдермот (1967), Унджиев (1968), Кузманова (2006) и др. Най-пълни и точни сведения за градоустройствения облик на Карлово през вековете дава Попов (1967).

След Куршум джамия през XVI–XVII в. в Касабата са построени още три джамии, а впоследствие стават осем. През XV в. е изградена и църквата „Св. Богородица“, което може да се приеме като косвено доказателство за значимо присъствие на християнско население въпреки репресиите и изселванията в първите десетилетия след османското нашествие⁵. Втора църква („Св. Николай“) е построена едва през 1847 г. след специално издействие от султана фер-

⁵ През 1813 г. църквата „Св. Богородица“ изгаря, като се запазва само една от стаите на метоха към нея. Възстановена е през 1851 г., а през 1858 г. е осветена. От 1897 г. има издигната и 25-метрова камбанария. През периода 1859–1861 г. като дякон в нея служи Васил Левски.

ман (фиг. 6). Градът обаче се отличава с типичния турски ориенталски облик. Улиците са тесни и криви, а къщите – изолирани от високи зидове. В двора на Куршум джамия има турско училище, около нея – малки административни сгради и чаршия (фиг. 7), а в близост до Арапския мост – няколко странноприемници и кафенета. Така се формира своеобразен културно-икономически център със значима роля за по-нататъшното развитие на града (фиг. 8).

Фиг. 6. Църквите „Св. Богородица“ и „Св. Николай“ днес
Fig. 6. The Church of the Holy Mother of God and the Church of St. Nicolas today

Фиг. 7. Търговската улица (Чаршия) в Карлово (XIX в.)
Fig. 7. The Trade street (Charshiya) in Karlovo (XIX century)

Фиг. 8. Схема на карловската чаршия и главните сгради в нейния район – XIX в.
(съставено по: Попов 1967)

Fig. 8. Scheme of the Trade street (Charshiya) of Karlovo and the major buildings within its district – XIX century (compiled by: Popov 1967)

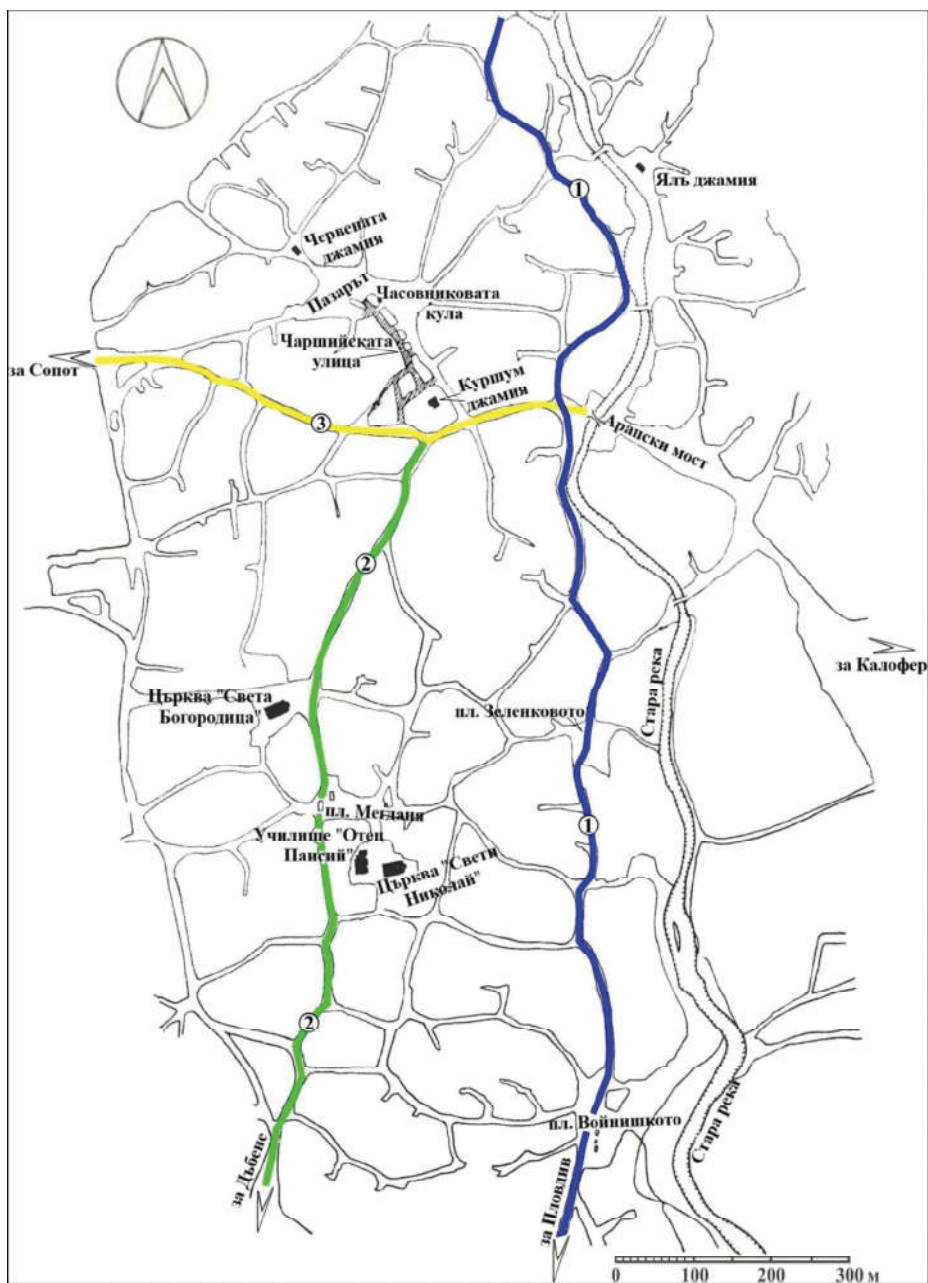
В началото на XVII в. селището придобива характер на град, става седалище на нахия Гьопса (Стремска околия), което е една от главните причини за разрастването му. Към края на XVIII в. Карлово е притегателен център за заселване на българско население. По периферията му възникват нови махали – Пею, Михал, Сърп и др., като всяка от тях има бирник. Започват да се оформят типични двуетажни къщи с дворове и високи зидове. През XIX в. градът вече има часовникова кула (фиг. 7, 8) и две големи църкви. McDermott (1967) пише, че къщите във възрожденско време са *„бели, скрити зад триметрови зидове, покрити с червени керемиди и приличат на крепости или манастири“*. Някои от тях са украсени с фрески и барелефи. Дворовете са настлани с геометрично подредени каменни плочи, в повечето от тях има асми, много цветя и дървета (фиг. 9). Между дворовете минават т. нар. комшулуци.

Фиг. 9. Зоевата и Патевата къща днес
Fig. 9. The Zoeva house and the Pateva house today

Първоначално селището се разраства по западния бряг на Стара река в удължена компактна форма. Теренът е с основен наклон от север на юг, оказващ съществено влияние върху организацията на водоснабдяването и канализацията, уличната настилка и други градоустройствени проблеми. Попов (1967) определя конфигурацията на уличната мрежа като сходна с дървесна корона. Нейният „гръбнак“ са разположените от север на юг две главни улици, свързващи старите махали Шахън и Касабата – днешните „Васил Левски“ и „Хан Крум“. Напречно на тях е улица „Генерал Карцов“⁶ – фиг. 10. Помежду им криволичат много малки и тесни, хаотично прокарани, калдъръмени улици с различна посока, като някои от тях са без изход в единия край. Тротоари има до по-важните сгради.

⁶ По време на турското владичество във вътрешната топонимика на Карлово имена имат само махалите. След Освобождението такива получават улиците „Карцова“ (дн. „Ген. Карцов“), „Крайречна“ (дн. „Хан Крум“), „Васил Левски“ (име, което се запазва до днес) и др. С времето конфигурацията на много от тях се изменя значително.

Фиг. 10. Градоустройствен план на Карлово през XIX в. (съставено по: Попов 1967).

С цифри са отбелязани следните улици: **1** – „Хан Крум“ (бивша „Крайречна“);
2 – „Васил Левски“; **3** – „Генерал Карцов“ (бивша „Карцова“)

Fig. 10. Town plan of Karlovo in the XIX century (compiled by: Popov 1967). The following streets are marked with numbers: **1** – “Khan Krum” (former “Krairechna”); **2** – “Vasil Levski”; **3** – “General Kartsov” (former “Kartsova”)

Фъргов (1931) акцентира на връзката между стопанско, материално и духовно издигане на града в началото на XIX в. По-специално той набляга върху сливането на двете махали, заселването на население от близките села, изграждането на обществени сгради и двуетажни къщи с характерните чардаци, еркери, дърворезби и др. Площадите и улиците са покрити с калдъръм, на много места са изградени чешми (фиг. 11).

Фиг. 11. Бухаловият хан днес и най-старата карловска чешма (1775 г.)
Fig. 11. The Buhalov inn today and the oldest chesma in Karlovo (1775)

Описвайки възрожденско Карлово, Кузманова (2006) обръща внимание, че през XIX в. градът има амфитеатрален вид, но е слабо благоустроен. И до днес голяма част от улиците са напречно на хоризонталните изолинии, като денивелацията се преодолява чрез подреждане на къщите с отстъп. Така фасадите на къщите са къси, а дългите части на двора са навътре от улицата. От двете страни на чаршията има дюкяни и маази (над 400 според Попов, 1967) – предимно дървени, понякога – каменни. Чаршийски вид имат и някои от съседните улици.

Търгуват се предимно шаяци, гайтани, платно, кожарски и грънчарски изделия, зърно и др. Така Карловската чаршия (фиг. 8) се превръща във важен фактор за стопанското развитие на града. Извън нея – предимно около Арап-

ския мост – са разположени много казанджийски и бакърджийски дюкяни. Разрушена е през 1930 г. заради новия градоустройствен план на Карлово⁷.

Важна роля за устройството и функционирането на Карлово играят площадите (фиг. 10). Те имат различна форма, като в повечето случаи са следствие от произволни разширения на улични кръстовища. През Възраждането най-голям площад е „Пазарът“ в централната част на града. В близост до него са Часовниковата кула, Хаджихасановият хан, Червената джамия и други емблематични сгради (фиг. 8, 10). Часовниковата кула⁸ е важен елемент от градската архитектура и живота в Карлово – часовникът регламентирал работния ден.

Друг по-малък, но важен площад е просветният център на града, наричан „Мегдания“. Той е на север от църквата „Св. Николай“ (фиг. 6), а срещу нея са двете съседни училища (взаимоучително и елино-българско), на мястото на които по-късно е изградено класно училище.

Кръстовището-площад „Войнишкото“ (фиг. 10) в югоизточната част на града също има важно значение със своите работилници за чаркове, ханове, дюкяни. Там се събират т. нар. войнугани (войнуци, войници), откъдето са изпращани от близките си, преди да постъпят в армията.

Само малка част от останалите площадчета, чешми и мостове са запазени и до днес.

Движение и етно-социална структура на населението

Писмени сведения за броя на населението в Карловския край, както и неговите качествени характеристики за бит и културни особености преди османското нашествие почти липсват. Формирането и развитието му е резултат от общите фонове етно-демографски процеси, свързани основно с траки, римляни, славяни и прабългари. Според Кийл (2017) след изчезването на българската държавност районът е заселен предимно от тюркски номади (юруци). Сред част от завареното население е наложена и ислямската религия. Карлъзаде

⁷ През 30-те години на ХХ в. в Карлово твори художникът Никола Танев. Той заедно с тогавашния министър на железниците, пощите и телеграфите Петко Стайнов изпраща телеграма до Министерството на благосъстоянието с молба да не бъде разрушена старата чаршия, за да се запази самобитността на града. Част от карловците обаче смятат, че това е отживелица, и чаршията е унищожена (Танев 1965).

⁸ Часовниковата кула е символ на стопанския разцвет на Карлово през ХІХ в., но не е ясно кога точно е построена. Според Славчев (1940) турците не са строили кули – часовници. Според него има предание, че е строена от кръстоносци, а на една от стените с римски цифри е изписано 1364. Танев (1965) описва разказ, според който кулата е построена през 1609 г. Известно е, че през 1834 г. част от кулата и часовника (както и 193 дюкяна) изгарят и са възстановени по-късно със средства на българските занаятчии (Славчев 1940). Тодоров (2005) сочи 1834 като година на изграждане на кулата. Танев (който спонсорира частичното ѝ реставриране през 1935 г.) споделя, че през 40-те години на ХХ в. е унищожена чрез постепенно умилшено наводняване на основите ѝ, като през 1945 г. се срутва.

Али бей например разпорежда тези, които я приемат, да имат по-привилегировано положение по отношение на данъци и културно-политически права спрямо новата власт. Няма категорични данни за това дали насилствено, или доброволно е приет ислямът⁹.

Борисов (2015) цитира селищни описи от османски регистри, в които са дадени относително точни данни за съотношенията между мюсюлманското и християнското население в Сушниче през XVI в. (табл. 1).

Таблица 1
Table 1

Данни от османските регистри за религиозна принадлежност на населението в Сушниче
Data from the Ottoman register for the religious affiliation of the people in Sushniche

Година	Християни				Мюсюлмани			
	Семейства	Неженени	Заселени	Свещеник	Семейства	Неженени	Заселени	Имам
1516/18	41	1			6	1		
1530	33	4			9	1		
1570	115	2	5 сем.	1	62		4 сем.	1
1596	163	3			116	30		

Съставено по: Борисов, 2015.

Бойков (2018) обяснява, че през 1516 г. над 10% от християните са описани като бедни и освободени от извънредни данъци. В регистъра от същата година съществува бележка, която има важно отношение към специфичните особености в по-нататъшното развитие на Карлово. От нея става ясно, че кадията на Филибе (дн. Пловдив) разрешава да бъде организирано пазарище на територията на карловския вакъф, таксите от което да се прибавят в неговата каса. Това увеличава икономическия му потенциал и го прави по-привлекателен за заселване. В някои документи започва да се именува като „*Карлъоглу базаръ касабасъ*“, което е индикатор, че според утвърдените османски критерии селището придобива градски статут, а значението му като търговско-икономи-

⁹ Към края на XVI в. част от населението на Стремската долина е принудено да приеме исляма. Петров (1986) цитира облагателен данъчен списък от 1586 г., известен като Регистъра на Мехмед Чауш, в който Карлъоглу (Карлово) е дадено със смесено население (преобладават българите християни – 64%). Изследователите на района, използвайки същия регистър, доказват, че до годината на съставянето му (1586) голяма част от населението е ислямизирано. Свидетелство за това са прозвища, придружаващи турско-арабските им имена (например син на..., внук на..., освободен роб на...). Павловска (1987) поддържа мнението на Петров за смесения тип население на града. Цитираните автори считат например, че турци от Сопот се изселват в Карлово, защото там има по-добри условия за икономическо развитие. А според местно предание Ченгил паша смята, че „...*господ не иска да има турци в Сопот и те все мрели*...“. Общо за района на Гьопса Павловска (1987) споменава, че през XVI в. преобладава мюсюлманският елемент – от 55 селища, християни живеят в 10 (Калофер, Сопот, Бая, Войнягово, отчасти Карлово и др.).

ческо средище нараства (Бойков, 2018). Табл. 1 показва по-бързо демографско нарастване през втората половина на XVI в. – особено при мюсюлманите. В края на XVI в. общият брой на неговите жители вече надхвърля 1000 души. Видно е също, че и двете общности имат свои духовници.

Според Бойков (2018) характерна особеност за този период са и сведенията за занаятчии (хлебари, железари, общари и др.), обозначени с мюсюлмански имена. Същият посочва, че броят на християните се увеличава предимно механично. Любопитна подробност, посочена от същия автор, са конкретните сведения за: 1 заселил се от с. Карнофол (дн. с. Войсил, общ. Марица), 1 златар, 2 занаятчии от Филибе, 6 шивачи и др. Едновременно с това са отбелязани 6 християни като лица без постоянно местожителство (хайманета), а други са преселници.

Има и данни, че в края на XVI в. се увеличава броят на имамите, както и такива за появата на 7 дервиши¹⁰. Според Бойков (2018) в края на XVI в. Карлово е „добре развит провинциален град в рамките на Османската империя“, като за разлика от Борисов (2015) той смята, че населението на града в края на XVI в. е около 1500 души, вкл. 58 % християни и 42 % мюсюлмани. Гандев (1972) обаче твърди, че през следващите столетия преобладава турското население.

Резултатите в изследване на Попов (1967) потвърждават превалирането на турско (мюсюлманско) население, но според него в средата на XVII в. се забелязва определена тенденция към намаляването му. Сред причините се изтъкват значителни жертви във водените от Османската империя войни, характерните за периода епидемии, както и последиците от реформи, довели до раздробяване на поземлената собственост. Вероятно тези процеси са в основата на тенденцията за своеобразно постепенно побългаряване, започнала през XVIII в. В основата ѝ лежи нарасналият стремеж жители от околни селища да купуват имоти в землището на Карлово и да развиват занаятчийство, търговия, земеделие. Това създава предпоставки за кулминация на прединдустриалното развитие през Възраждането. Според Мучинов (2019) така се „стимулира концентрирането в града на население от разнороден етнически и религиозен произход“.

В края на XVIII и началото на XIX в. в Южна България върлуват т. нар. кърджалии/даалии. За тях споменават Иречек (1891) в книгата си „Княжество България“, Начев (1990) в „Калофер в миналото“, Кузманова (2006) и др. Според повечето от тях по това време Карлово се опитва да противодейства чрез изграждането на отбранителни стени, по които има порти и кули за наблюдение. Оттогава датират имената на т. нар. Сопотска (на запад) и Дъбенска (на юг) порти, чието географско обозначаване се използва и до днес

¹⁰ Странстваци представители на мюсюлманска монашеска сектантска група, прокламираща аскетизъм.

(Попов 1967). Характерна особеност за този период е демонстрираното единство между българи и турци пред лицето на общата заплаха. Често временен подслон и защита зад укрепленията търсят жители на съседни селища, но намалената земеделска активност е причина за хроничен недостиг на храни, глад и емиграция към по-спокойни райони на север от Стара планина. Част от преселените се селско население обаче остава в града, а към средата на XIX в. много от емигриралите извън града започват да се завръщат.

През 1819 г. Константин Иконом/Философ пише, че в Карлово има около 1000 семейства, само ¼ от които са християни. Една от причините според Кийл (2017) са продължаващите до края на XVIII в. успоредни процеси на частична религиозна и езикова асимилация на българското християнско население.

Голяма част от турското население на Карлово се изселва по време на Руско-турската война през 1828–1829 г. (Мучинов 2019). По търговски и други икономически съображения в средата на XIX в. продължава преселването на жители от Сопот към Карлово (Петров 1986).

Априлов (1841) оценява населението на Карлово на около 5 хил. души, част от които са и евреи. След него Фотинов (1843) пише, че Карлово е „*радостворно място*“ с около 1200 къщи. През 1856 г. Икономов го оценява на 11 хил. жители, а Богоров (1851, 1868) – на 15 хил. Други автори (Фъргов, 1931; Попов, 1967) конкретизират, че в средата на XIX в. градът е населен от около 12 хил. души. Според Каниц (1879) непосредствено преди Освобождението (1874–1875 г.) турското население в града е вече едва около 1/6 от общо почти 9 хил. жители. Като по-конкретни данни също посочва, че броят на българските къщи е 1200, турските – 300, а еврейските – 60.

Представително в хронологичен план проследяване на абсолютната демографска динамика за града през XIX в. прави Мучинов (2019). Основните данни от него са представени в табл. 2, но част от тях се разминават значително с вече цитираните от предшестващи автори. Така например, според него до 30-те години се наблюдава увеличение и населението достига 8 хил. души, но след това има значителен спад. Вероятната причина е чумната епидемия (1837–1838 г.). В средата на века жителите на града вече са близо 10 хил., след което има нов спад – вероятно в резултат от друга епидемия (холерата през 1865 г.). За нея пише Славчев (1938), като уточнява, че всеки ден местният поп служи опелò на поне един-двама души.

Таблица 2
Table 2

Населението на Карлово през XIX в.
Population of Karlovo in the XIX century

Година	1819	1835	1841	1843	1856	1871	1877
Брой жители	5000	8000	5000	6000	10000	9000	9500

Съставено по: Мучинов, 2019.

Петров (1986) разказва, че през 1877 г. Карлово и Сопот са посетени от английския помощен комитет, придружаван от редактори на вестник „Таймс“. В доклада, който е разработен на база на анкета, се споменава и броят на населението на двата града – за Карлово 20 хил. души, Сопот – 9–10 хил. Това в определена степен показва, че данните на карловеца Иван Богоров са по-достоверни. В списание „Летоструй“ от 1870 г. например пише, че Карлово има 13 хил. жители и около 500 ученици. Още по-подробни са данните, публикувани в същото списание през 1872 г. (табл. 3).

Таблица 3
Table 3

Население, училища и ученици в Карлово през 1872 г.
Population, schools and students in Karlovo in 1872

Венчила	Първоначални училища	Главни училища	Учители	Ученици	Девически училища	Учители	Ученици
1200	1	1	4	400	1	2	120

Съставено по: Списание „Летоструй“ (1872).

През 1872 г. Карлово е на второ място след Пловдив в Пловдивската кааза по брой български семейства, а по брой ученици – заедно с Калофер – е на трето след Пловдив и Копривщица. Тенденцията за увеличаване броя на населението от средата на XIX в. вероятно се дължи на ускореното икономическо развитие. След Кримската война обаче част от занаятчиите са разорени в резултат от вноса на европейски стоки, което води до миграции.

Според Кузманова (2006) отношенията между мюсюлмани и християни в Карлово до Освобождението не са нетърпими. Българите например са участвали във вземането на общи за града решения чрез 12 свои представители. Наричат се азалии, а една от ролите им е на помирители в случаи на възникнали междуетнически напрежения.

Петров (1986) споделя, че в средата на XIX в. в Карлово има много евреи, занимаващи се с търговия, която според Икономов (1856) се осъществява предимно във Влашко. Иречек и Каравелов са на мнение, че в Пловдив през XVIII в. се заселват много жители на Копривщица и Карлово. В своите „Из записките на българина“ (1867), публикувани в Москва, Каравелов споделя, че когато някои от жителите на Копривщица, Панагюрище, Карлово, Сопот и други забогатее, „то в този час оставя своето бащино огнище, отива в Пловдив и променява своето българско име ... Така например Вълко се преобразява на Власаки...“. Думите му са в потвърждение на модерното за онези времена гърчееие.

През Възраждането и особено непосредствено преди 1878 г. Карлово подкрепя националноосвободителното движение, жителите му участват активно в голяма част от въстанията и самата Руско-турска война (1877–78 г.), като са

дадени стотици жертви. Повечето от тях са по време на период (юли 1877 г.), придобил известност като „Страшното“. Според Славчев например (1934) на 9 юли в града навлиза голям брой войници от разбитата при Шипка турска армия, но те не създават напрежение. Много от българите дори успяват да си купят пушки срещу храна. Българското население на Сопот, Карлово и Калофер изпраща до руското командване в Казанлък делегация с молба за покровителство. На 11 юли влиза в Карлово само малък казашки отряд и заедно с българите обезоръжава местните турци. Скоро след това обаче българите остават сами, като обявяват въстание и организират милиция, която да пази реда. С местното турско население е сключено споразумение за взаимно покровителство и защита (Кичев 1979). На 18 юли 12-хилядна турска армия нахлува в Карлово и с помощта на местното турско и еврейско население започва погром над българите. По-голямата част от мъжкото население е избита, като се започва с най-знатните жители – учители, лекари, свещеници, търговци, занаятчии (Чаушева 2009). Десетки мъже, жени и деца, потърсили закрила в църквата „Св. Николай“, са изклани. На площада (дн. „20 юли“ – фиг. 12) са издигнати 7 бесилки, където намират смъртта си стотици мъже.

Фиг. 12. Площад „20 юли“ днес
Fig. 12. Square “20 July” today

В резултат от невиджаната жестокост живота си губят над 1500 карловци (Славчев 1934). Според Никитин (1970) населението на града намалява с около 500 семейства. Много от оцелелите мъже са откарани в Пловдив, където голяма част от тях са обесени с формално издадени присъди. Много умират в тъмниците. Днес имената на 813 загинали българи са изписани със златни букви на паметника на Васил Левски.

Погромът води до резки изменения в демографския потенциал и структура на българското население в Карлово. Има публикувани сведения за над 700 вдовици, но броят им вероятно е много по-голям. Възрожденският социално-икономически потенциал на града е унищожен. По този повод Вагнер (1889) пише: „*Задбалканските области скъпо платили за преждевременния поход на ген. Гурко през Балкана, последствията от който и до днес личат по развалините в Калофер, Шипка, Стара Загора и Карлово*“. В почит към жертвите на „Страшното“ до църквата „Св. Николай“ е изграден паметник (фиг. 6). Окончателното освобождаване на града е едва на 8 януари 1878 г. под ръководството на ген. Карцов и предизвиква масово бягство на турци и евреи към Пловдив. След края на войната част от турското население се завръща в града, но евреите са изгонени от карловските вдовици. Така еврейската общност в Карлово на практика прекратява съществуването си (Rusin 2016). Хазан (2013) определя това твърде произволно и подвеждащо като „*последница от бойните действия на Руско-турската война (1877–1878 г.), [...] социално-икономически промени и редица урбанистични мероприятия след Освобождението*“.

Събитията, свързани с Априлското въстание и последвалата Руско-турска война, водят до значително съкращаване броя на карловското население и тежки материални загуби. Проведеното през 1880 г. Преброяване в Източна Румелия показва, че Карлово има малко над 8 хил. жители.

Изменения в стопанския облик

Условията, при които протичат социално-икономическите процеси в Карлово и неговото задземие, са отражение на общите тенденции в развитието на българските земи и са силно повлияни от особеностите в историята на Балканите и най-близките им контактни зони в Източна и Югоизточна Европа, Източното Средиземноморие, Черноморския регион и Близкия изток.

Едно от първите сведения за стопанския потенциал на Карловския вакъф в началото на османското владичество е цитираният от Бойков (2018) държавен регистър, в който има данни за размера на събраните в него данъци през 1516 г. – общо 5997 акчета¹¹, като към края на XVI в. количеството им е

¹¹ Сребърна монета с тегло 1,15 г, играеща ролята на основна парична единица в Османската империя до края на XIX в. Впоследствие постепенно е еквивалентно заменена с куруш (грош) и лира. През XVI–XVII в. 10 акчета се равняват приблизително на около 1 дукат или 1 червонец (10 рубли).

почти 4 пъти по-голямо (табл. 4). Посоченото увеличение може условно да се приеме и като индикатор за почти четирикратно увеличаване на жителите във вакъфа през посочения период – от около 3 хил. на 12 хил. души. В същия източник се посочват и частични данни за налози в натура. Даден е пример за общо дължимото от страна на две домакинства във вече споменатото с. Ливадиче – 3 килета (120 kg) пшеница и също толкова ечемик. Споменава се и това, че вакъфът на бея облага с данък и една валявица (тепавица, б́ара).

Таблица 4
Table 4

Приходи на Карловския вакъф през XVI в. (в акчета)
Incomes of the Waqf of Karlovo in the XVI century (in akçes)

Година	Приходи
1516	5997
1528	5984
1530	6187
1570	21 954
1596	23 596

През посочения период Карлово получава и разрешение от кадията на Филибе за тържище, което е изградено в северния край на улицата, известна днес като „Чаршията“ (фиг. 7, 8). Този акт е главна причина селището да се утвърди като първостепенен демографски и търговско-икономически център в котловината през османския период.

Борисов (2015) цитира османски селищен опис от 1549 г., в който се споменава, че данъчните приходи се формират от стопански дейности като добив на пшеница, смесено зърно, лозя, сено, орехи, овце, свине, кошери, пашкули, воденици и др. В регистър от 1570 г. вече се споменават и редица занаятчийски и търговски професии – абаджии, табакчии, мутафчии, терзии, куюмджии, халваджии, сапунджии, бакали (Глушков 2014). Фъргов (1931) използва дубровнишки архиви и определя табачеството като един от най-старите занаяти в района. Според него още през XVI в. карловските табакчии изнасят обработени кожи за редица италиански градове през Родосто (дн. Текирдаг, Турция).

Въпреки че според османските норми Карлово има статут на град, основният му стопански облик през XVI–XVIII в. е земеделски. По-голямата част обработваеми земи са вакъфски и се управляват от духовния настоятел. Поради това останалите парцели са относително малки, разпокъсани и ниско продуктивни (Унджиев 1968). Повечето са мери и пасища. Основни растениевъдни култури са пшеница, ръж, ечемик, царевича, просо, плодове (вкл. грозде), а водещи в животновъдството са говедовъдство, овцевъдство, свиневъдство, пчеларство. Специфичен за района поминък е бубарството. През XVIII в. сто-

панският му облик е значително видоизменен от масовото култивиране на маслодайна роза.

Периодични сринове за отделните земеделски и занаятчийски дейности, както и за развитието на търговията са предизвикани от влошена политическа стабилност, епидемии и климатични изменения.

Проследяването на стопанската динамика в района към края на XVIII и началото на XIX в. е улеснено от наличието на много повече исторически извори и научни изследвания. Ето откъс от Наръчника, съставен от Константин Иконом/Философ (1819): „... Всеки петък става пазар. Тук се намират разни работилници. В Карлово и околността има много розови градини; от розите се произвежда розова вода и розово масло. Тук се произвежда и барут. Жените в Карлово тъкат вълнени платове, тъй наречените ГРИЗА...“. Петров (1986) от своя страна отбелязва, че през 1817 г. в Пловдив се провежда събор на абаджиите от града и неговата област (Карлово, Сопот, Клисурса и др.), където се обсъждат въпроси като: уеднаквяване на стоки, определяне на цени и кредити – уточняват се права и задължения, отнасящи се за всички производители в областта.

През Възраждането в Карлово и Карловско вече има превес на занаятчийството и търговията над земеделието. Глушков (2014) смята, че това е резултат от специфичните природни условия (близост на Стара планина, недостиг на земеделски площи), както и вакъфския статут. Особено динамично е занаятчийството. Априлов (1841) пише: „В Карлово има различни фабрики за платнени и вълнени изделия. То се слави с производството на розово масло, което се изнася... Има и фабрика за барут. Ръкоделията са в ръцете на жените...“. Подобно описание прави Богоров (1851): „... Фабричен град при Стара река, разположен до полите на Балкана. Има две църкви, едно училище, няколко фабрики за пъстри тиолбени (кърпи за глава, тюрбани), други за сахтяни (обработени кожи) и 15 хиляди жители... турци, българи и евреи. Част от тях се занимават с търговия по Влашко..., а останалите – с различни занаяти и най-вече с украиника (гайтан) – главното им ръкоделие, за което имат доста чаркове край реката“. По-късно Богоров (1868) използва определението „ръкоделен град“, като описва традиционни дейности (табаклък, свещарство, сапунарство, бръснарство, гайтанджийство и др.). От своя страна Георгиев (1932) пише: „Ръкоделната индустрия е била доста развита у нас в турско време. Изработените в Карлово, Сопот, Калофер и други шаеци, гайтани, аби, килими и други са намирали широк пазар в обширната турска империя (Смирна, Брус, Кайро, Александрия)“.

През XIX в. сведения за стопанството на града намираме в произведенията на Константин Иконом/Философ (1819), Априлов (1841), Попович (1842), Фотинов (1843), Богоров (1851, 1868), Икономов (1856), Иречек (1876, 1884, 1891) и др. На тях впоследствие се базират изследвания на Фъргов (1931), Александров (1905, 1938), Георгиев (1932), Тодоров, (1959), Пенков и Хри-

стов (1978), Петров (1986), Начев (1990), Кузманова (2006) и др. Най-голям изследовател на Карлово до Освобождението е Унджиев (1968). Данните от посочените и други трудове са изследвани и обобщени от някои съвременни учени, като Глушков (2014), Кийл (2017), Христов (2017), Мучинов (2019) и др. Според Пенков и Христов (1978) занаятчийството у нас през XIX в. е съсредоточено в териториални ивици, а Карлово е част от задбалканската. Върху този пространствен феномен акцентира и Гъдев (2002).

Основавайки се на посочените, както и на други автори, Димитър Христов (2017) прави най-изчерпателна стопанска характеристика на града. Той цитира списък на местните еснафски организации от 1829 г., изготвен от историка проф. Унджиев (1968). Това е все още времето преди пълния разцвет на занаятчийството в Карлово. Изброени са 24 еснафа: абаджийски, кафтанджийски, бакалски, дюлгерски, чифчийски, кожухарски, папукчийски, златарски, вапцарски, басмаджийски, фурнаджийски, астарджийски, бакърджийски, кацарски, грънчарски, мутафчийски, воденичарски, терзийски, гайтанджийски, самарджийски, копринарски, овчарски, тепавичарски и арабаджийски¹². През 1857 г. част от тях се сливат и общият им брой вече е 17.

Сред водещите занаяти се отличава производството на сахтияни и мешини (вид табакчийски изделия). В града има около 60 табакхани, чиято продукция се пласира и на доста отдалечени пазари. Начев (1990) установява, че калоферци например продават чак във Виена произвежданите от карловски турци кожи и кожени изделия. През втората половина на XIX в. с разрастване на гайтанджийството и астарджийството (практикувани предимно от християнското население), кожарството започва постепенно да запада, което има и важни последици, свързани с изменения в етно-конфесионалната структура на населението в града и неговото стопанско обкръжение.

Важно е да се отбележи, че занаятите в Карлово са тясно суровинно-производствено обвързани. Най-типични са връзките между аби/шаяци, астарджийство, вапцарство и басмаджийство, както и между кюркчийство, табакчийство, мутафчийство, папукчийство, сарачество. Между двете посочени

¹² Повечето стопански дейности до Освобождението се обозначават с турско-арабско-персийски или други, постепенно излезли от употреба, понятия, но много от тях остават трайно във фамилията на стари български родове: абаджийство (дебели вълнени платове и дрехи); арабаджийство (коларство); астарджийство (памучни платна); бакалство (магазинерство); бакърджийство (медникарство); басмаджийство (щамповане на памучни платове); вапцарство (оцветяване на текстилни тъкани); гайтанджийство (плетени вълнени шнури за украса на дрехи); дюлгерство (строителство); кафтанджийство (дълги, подобни на рокли, палта от груб плат); копанарство (предмети от дърво); куюмджийство (златарство); кюркчийство (кожухарство); мутафчийство (изделия от козя вълна и кожи); налбанство (подковаване на животни); папукчийство (чехларство); самарджийство и сарачество (вирегатни приспособления за добитъка); табачество (кожарство); тепавичарство (текстилна обработка); терзийство (шивачество); хасърджийство (рогозки); чифчийство (земеделие) и др.

производствени линии също има определени търговско-икономически връзки и общо финално обвързване с гайтанджийството и терзийството. Друг конкретен пример е производството на памучни платна, от които се правят дебелите кърпи, подплати за дрехи, възглавници, забрадки, корабни платна. Пряко стопански обвързани с памучните изделия са и 20-те басмаджийски работилници по чаршията, наричани още керани. В града се произвеждат също килими и халища.

Друг ключов производствен отрасъл във възрожденско Карлово е занаятчийското металургично производство. Водеща роля играе леярството, производството на отливки, термичната и механичната обработка на изделия от бронз. Ненов (1972) дори твърди, че до Освобождението градът е единственият леярски център по българските земи, макар че не уточнява пространствените рамки на това понятие. Леярските работилници (около 40) дават разнообразни изделия: пръстени, дивити (мастилници и кутии за съхранение на писалищни прибори), обеци, токи, халки, свещници. Произвеждат се и над 40 вида медни съдове и изделия за украса. Тясната специализация в розопроизводството, както и варенето на ракия са предпоставка за казанджийството, чието производство нараства през 20-те години на XIX в. Така керамичните съдове са постепенно заместени с медни казани за дестилация и съхранение на розово масло. Според Фъргов (1931) карловци са първите у нас, които копират блискоизточния опит и изграждат дестилационни съоръжения за розово масло с медни казани.

Карлово е един от малкото наши центрове за производство на калаени павури (съдове, подобни на бъклица) и оловни покривни конструкции (напр. т. нар. куршумени куполи на църкви и манастири). Към края на XVIII в. в тясна връзка с дюлгерството започва да се развива и железарството, дори са регистрирани в общ еснаф. Пряко свързано с гайтанджийството, абаджийството и някои други текстилни изделия е производството на стоманени ножици.

Сред другите занаяти изпъкват също куюмджийството, грънчарството и джамджийството. Последното е описано от Јиреšek (1891), а според Попов (1967) в града се произвежда главно синьо стъкло, от което се правят шишетата и чаши с добро качество.

Най-голямо влияние върху спецификата на земеделското производство в Карловския край оказват природните условия и ресурси, количествените и качествените характеристики на населението (брой, културни особености, производствени традиции). Водещи сред растениевъдните отрасли са зърнопроизводство, лозарство, отглеждане на рози, орехи, черници и др. Най-висока степен на специализация сред тях има розопроизводството.

Първите сведения за отглеждане на маслодайна роза по българските земи са от село Войнягово, Карловско, още през 1712 г. Оформянето на т. нар. Розова долина става през XIX в. в района между Казанлък, Карлово и Стрелча. Тяхното розово масло е известно в цял свят. Непосредствено преди Освобождението

годишното производство в Карловско е около 80 хил. мускала (близо 400 kg), в района на Казанлък – 70 хил. (350 kg), а около Пловдив – 60 хил. (300 kg).

Специфично за района е и шарланджийството – извличане на растително масло от орехи. Освен като кулинарен продукт се използва също за осветление и други битови потребности.

Важен воден и енергиен източник за Карлово и неговото възрожденско стопанско развитие е Стара река. Нейното основно течение заедно с някои от притоците ѝ играят първостепенна роля за производството на шарлан, оцветяването на текстилни изделия, при тепавичарството, мелничарството, кюркчийството, табачеството, мутафчийството, металургията, барутчийството. Последното е представено от над 25 работилници, наричани динки, като по-голямата част от продукцията им се използва от армията на Османската империя.

Първоначално грубите вълнени дрехи са украсявани чрез пришиване на т. нар. ширити, което е много трудоемко. Впоследствие за целта започват да се използват гайтаните. През Възраждането с гайтанджийство в града се занимават около 300 семейства. В началото на XIX в. ръчното изработване на гайтан е заменено с използването на т. нар. чарк, който е заимстван от габровци. Преди Освобождението в Карлово има около 2000 чарка (Христов 2017). За суровина са използвани както продукция на местното овчарство, така и вносна вълна. Жените са заети предимно за пране, влачене, изсушаване и развличане на вълната, а мъжете – за предене и при обслужване на чарковете.

Стопанският възход през Възраждането поставя Карлово в силна зависимост от вноса на суровини и износа на готовата продукция и създава условия за разрастване на търговията. В града възникват много складови помещения и магазини. Гостите му могат да отседат в 12 странноприемници (фиг. 8, 11). По-заможните карловски търговци основават свои търговски къщи в Цариград, Виена и редица градове в Румъния и други съседни страни. Много от тях даряват средства за сгради в родното Карлово и други български градове. Типичен пример са даренията на братята Евлоги и Христо Георгиеви, с които оказват подкрепа на много български общини, църкви, болници, училища, автори на учебници, за издаване на книги и вестници, обучение на българи в чужбина. Същите са основатели на т. нар. Добродетелна дружина. След Освобождението стават известни с дарението за изграждане на централната сграда на днешния Софийски университет.

През 1873–1874 г. Иван Грозев от Карлово и Никола Стрелухов от Калюфер изграждат първата вълнено-текстилна фабрика в града. Тя има 3 дарака, 350 вретена и 8 стана, задвижвани от водна енергия. През 1875 г. в нея работят около 30 души. През 1877 г. фабриката е унищожена от османския башибозук.

Жертвите, дадени по време на Руско-турската война, новите социално-икономически условия след Освобождението, реформите в рамките на Източна Румелия и Княжество България са причина за упадък на традиционното занаятчийско производство.

Една от най-важните черти на типичен възрожденски град като Карлово и Карловския край е свързана с неговия интелектуален елит, чиято значимост придобива национални измерения. В тази връзка трябва да се открият имената на Аврам Димитриев (1630–1710), Райно Попович (1773–1858), Брайко Хаджигенов (1814–1865), Ботьо Петков (1815–1869); Иван Богоров (1818–1892), Христо Попвасилев (1818–1877), Васил Левски (1837–1873), Теофан Райнов (1837–1910), Христо Ботев (1848–1876) и много други.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Град Карлово е един от големите вторични областни центрове на България, разположен в нейните централни части, в едноименната задбалканска котловина. Има богата антична история, но неговата съвременна пространствена идентификация възниква и се развива през Средновековието под силното влияние на бурни социално-икономически процеси, породени от османското нашествие в българските земи. Така славянското селище Сушица се трансформира в Карлово, в чийто топонимичен корен стои ислямското име на имперски управник. Специално отреденият търговски статут още през XVI в. катализира развитието му като важен регионален социално-икономически център. Това го превръща в едно от главните ни възрожденски селища, доказателство за което са имената на десетки видни дейци на българската национална кауза през XVIII–XX в.

Изясняването на основните фактори и тенденции в средновековното развитие дава отговор на редица въпроси, свързани със специфичните особености на следосвобожденския период при формирането на съвременния облик на град Карлово и неговия прилежащ хинтерланд. Постигнатите резултати могат да се използват като основа за задълбочени научни изследвания с цел по-детайлно изясняване на неговите проблеми и перспективни възможности.

ЛИТЕРАТУРА

- Александровъ, В. 1905. Изъ историята на един западнал поминък (гайтанджийството в Карловско). – *Списание на Българското икономическо дружество*, IX, I. София.
- Александровъ, В. 1938. Изъ историята на градъ Карлово-стопански, културни, благоустройствени, просветни и други придобивки отъ 1903 до 1934 г. София.
- Априлов, В. 1841. Денница ново-болгарскаго образования. Часть первая. Одесса.
- Богоровъ, Ив. 1851. Кратка географіа математическа, физическа и политическа. Букурещ.
- Богоровъ, Ив. 1868. Нѣколко дена расходка по българскыгѣ мѣста. Букурещ.
- Бойков, Г. 2018. Град Карлово и карловският вакѫф. – *История*, кн. 5, XXVI. София.
- Борисов, Д. 2015. Справочник за селища в Северна Тракия през XVI в. Част I (казите Филибе и Татар пазаръ). Асеновград.

- Вагнер, Ян. 1984. Из европейския изток. Очерци от пътуванията ми из България, Турция, Германия и Русия (1889 г.). – В: България през погледа на чешки пътешественици. София.
- Вазов, Ив. 1882. Един кът от Стара планина. – *Наука*, год. 2, Пловдив.
- Гандев, Хр. 1972. Българската народност през 15 век. София.
- Георгиев, Сп. 1932. География за трети клас на прогимназиите. София.
- Глушков, Хр. 2014. Евлогий и Христо Георгиеви – живот и дейност. Карлово.
- Глыбов, Г. 1964. Турецкие документы по истории города Карлово (ранее село Сушица, Пловдивский округ, Болгарии). – *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, т. 1, Москва.
- Гъдев, Н. 2002. Стара планина – изконна закрилица на България и българския дух. – *Алманах – родолюбец*. София.
- Деянова, М. 2005-а. Карловското кале. – В: Карлово – енциклопедичен речник. Карлово.
- Деянова, М. 2005-б. Куршум джамия. – В: Карлово – енциклопедичен речник. Карлово.
- Деянова, М. 2005-в. Средновековното селище Сушица. – В: Карлово – енциклопедичен речник. Карлово.
- Димитров, Г. 1894. Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение. Част I. Пловдив.
- Златанов, Ал. 2016. Локализиране на границите на Карлово според вакфието на Карлъзаде Лала бей от 1496 г. – *Известия на Регионален исторически музей*, IV. Габрово.
- Икономов, Г. 1856. Кратко землеописание. Естествено-математическо и гражданско. Букурещ.
- Иречек, К. 1884. Пътни бележки за Средна гора и Родопите. – *Пер. сп.*, кн. IX. София.
- Иширков, Ан. 1933. Името на град Карлово. – В-к „*Мир*“, XXXIX, бр. 9884, 24. VI. 1933.
- Каравелов, Л. 1867. Изъ записок болгара. – *Русский Вѣстникъ*. Москва.
- Кийл, М. 2017. България под османска власт. София.
- Кичев, Ст. 1979. През Страшното. Пловдив.
- Константин Иконом. 1935. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание. – *Изв. на БГД*, III.
- Контева, М. 1980. Спектри на височинната зоналност на ландшафтите в Карловската котловина. – *Изв. на БГД*, XVII (XXVII).
- Кузманова, А. 2006. Карлово. Основаването и дейността на Женско дружество „Възпитание“ през 1869–1919 г. Карлово.
- Луканов, А. 1992. Проследяване развитието на долината на р. Стряма в Карловската котловина чрез моделиране. – *Год. на СУ, ГГФ, книга 2 – География*, том 82.
- Миковъ, В. 1943. Произходъ и значение на имената на нашитѣ градове, села, рѣки, планини и мѣста. София.
- Михайлов, Ив. 2002. Карлово. Туристически пътеводител. Бургас.
- Мутафчиев, П., В. Мутафчиева. 1998. История на българския народ. София.
- Мучинов, В. 2019. Демографско развитие на Карлово, Сопот, Калофер и Аджар през Възраждането. – сп. *Анамнеза*, Год. XIV, кн. 1, София.
- Начев, Н. 1990. Калофер в миналото. София.

- Ненов, Т. 1972. Карлово – Сопот. Малка туристическа библиотека. София.
- Никитин, С. 1970. К вопросу об экономическом облике болгарского города времени освобождения от турецкого ига (Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.). Москва.
- Николова, Р., Н. Генов. 2013. 1000 страници България. София.
- Общински план за развитие на община Карлово 2014–2020 г.
- Официална статистика на източно-румелийското население. 1880, Пловдив.
- Павловска, Ц. 1987. Възрожденският Сопот. Пловдив.
- Пенков, И., Т. Христов. 1978. Икономическа география на България. София.
- Петров, П., К. Стойчев. 1992. Влияние на релефа върху някои хидроклиматични елементи и явления в Карловската и Казанлъшката котловина. – *Год. на СУ, ГГФ, книга 2–География*, том 82.
- Петров, Ц. 1986. Сопот през Възраждането. Варна.
- Попов, Д. 1967. Архитектурното наследство на Карлово. София.
- Попович, Р. 1842. Описание на Карлово (ръкопис).
- Романски, Ст. 1939. България в образите на Феликс Каниц. София.
- Славчев, Н. 1934. Родното място на Хр. Ботйовъ, Издание на комитета за установяване родното място на Хр. Ботйовъ. Карлово.
- Славчев, Н. 1938. Брайко х. Генов като народен будител. Биографичен очерък, издава Карловското Народно Читалище „Василь Левски“. Карлово.
- Славчев, Н. 1940. Паметник на българското строително изкуство и техника. – *В-къ Юг*, бр. 6556, 30 декември 1940.
- Славчев, Н. 1949. Храмът „Св. Никола“ в гр. Карлово. Пловдив.
- Снегаров, Ив. 1959. Принос към биографията на Райно Попович. София.
- Списание „Летоструй“. 1870, 1872. – Издание на Хр. Г. Данов.
- Танев, Н. 1965. С четка и палитра в Карлово. София.
- Тодоров, Т. 2005. Пазарът. – В: Карлово – енциклопедичен речник. Карлово.
- Тодоров, Н. 1959. Из историята на карловското абаджийство и гайтанджийство (30–70-те години на XIX в.). – *Известия на института Ботев – Левски*. София.
- Тоужимски, Й. 1984. Пловдив (около 1885 г., публикувано в списание „Квети“). – В: България през погледа на чешки пътешественици. София.
- Унджиев, Ив. 1968. Карлово. История на града до Освобождението. София.
- Фотинов, К. 1843. Общо землеописание вкратце за сичката земля. София.
- Фъргов, Хр. 1931. Карлово – минало, сегашно и бъдеще. – В: Карловски декламации. Карлово.
- Фъргов, Хр. 2013. Карлово – историко-географски речник. Карлово.
- Хазан, Е. 2013. Съдбата и състоянието на еврейското културно наследство в България в периода 1939–2012 г. – В: Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989). София.
- Христов, Д. 2017. Черти от стопанския живот на Карлово през XIX и XX век. – *Известия на Регионален исторически музей*, IV. Габрово.
- Чанков, Ж. 1939. Географски речник на България 1939. София.
- Чаушева, Д. 2009. Освобождението на Стремската долина и съдбата на населението през времето на „Страшното“. – В: 130 години от Руско-турската война (1877–1878 г.) и Освобождението на България. В. Търново.

- Шкорпил, X., K. Шкорпил. 1892. География и статистика на Княжество България за долните и горните класове на гимназиите. Пловдив.
- Jireček, K. 1876. Dějiny národa bulharského. Praha.
- Jireček, K. 1891. Bulharské knížectví, jeho půdní design, příroda, počet obyvatel, ekonomické podmínky, intelektuální kultura. Praha.
- Kaniz, F. 1879. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1879. Zweite neubearbeitete Auflage, Band II. Leipzig.
- Lejean, G. 1861. Europäischen Türkei. Petermann's Mitteilungen. Gotha.
- McDermott, M. 1967. The Apostle of Freedom (A portrait of Vasil Levsky against a background of nineteenth-century Bulgaria). Allen and Unwin. London.
- Rusin, B. 2016. Anti-Jewish excesses on Bulgarian territories of Ottoman Empire during the Russo-Turkish War of 1877–1878. Subtitle „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo. – Wschodniej, Vol. 51, no 1, Kraków.

SUMMARY

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF KARLOVO AND ITS ADJACENT TERRITORIES UNTIL THE END OF THE OTTOMAN PERIOD

The town of Karlovo is one of the large secondary regional centers of Bulgaria, located in its central parts, in the eponymous Trans-Balkan valley. It has a rich ancient history, but its modern spatial identification originated and developed in the Middle Ages under the strong influence of turbulent socio-economic processes caused by the Ottoman invasion of the Bulgarian lands. Thus the Slavic settlement of Sushitsa was transformed into Karlovo, in whose toponymic root stands the Islamic name of an imperial ruler. The specially assigned trade status already in the 16th century catalyzed its development as an important regional socio-economic center. This makes it one of our most important Revival settlements during the Renaissance, as evidenced by the names of dozens of prominent figures in the Bulgarian national cause in the XVIII–XX centuries. This study presents the specific influence of natural and social factors on its emergence and development until the end of the Ottoman period. A number of local lore studies, maps and statistical sources were used. Emphasis is placed on the main processes and trends that have influenced the modern development of the city and its surrounding hinterland.